

**ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ.
ԲԱՆԱՆՑ ԳՅՈՒՂԻ «ԱՐԾԻՎ» ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԱՎԵՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գոհար Խանումյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում ներկայացվում է Խորհրդային Ադրբեջանում հակահայկական քաղաքականությունը մշակութային ժառանգության ոչնչացման կոնկրետ դեպքի՝ Բանանց գյուղի «Արծիվ» հուշարձանի օրինակով: Հիմնվելով արխիվային նյութերի, մասնավորապես՝ բանանցցի Սերգեյ Տերյանի անձնական հավաքածուի վրա՝ հոդվածում քննում ենք հուշարձանի ստեղծման ու քանդման պատմությունը՝ բացահայտելով Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից վարվող հայկական մշակութային ժառանգության դեմ ուղղված համակարգված քաղաքականության դրսևորումները: Հուշարձանը, որի հեղինակներն էին հայտնի ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը և քանդակագործ Արա Հարությունյանը, նվիրված էր Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված 600 հայ բանանցցիների հիշատակին: Դրա ոչնչացումը՝ իրագործված Ադրբեջանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մասնավորապես՝ կոմկուսի կենտրոնի առաջին քարտուղար Հեյդար Ալիևի գիտությամբ և վերահսկողությամբ, ներկայացվում է որպես մշակութային հուշարձանի ոչնչացման կանխամտածված ակտ՝ Խորհրդային ազգային քաղաքականության և պետականորեն ուղղորդված հայատյացության համատեքստում: Հոդվածում վերլուծվում են նաև հուշարձանի քանդումն արդարացնելու ադրբեջանական պատմագիտական մոտեցումները, և քննարկվում են այդ իրադարձության քաղաքական հետևանքները՝ հայատյացության, հայերի հայրենագրկման և մշակութային հուշարձանի կորստի դիտանկյունից:

Բանալի քառեր՝ Բանանց, «Արծիվ» հուշարձան, հուշարձանի ոչնչացում, մշակութային ժառանգություն, հակահայկական քաղաքականություն, Հեյդար Ալիև:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 06.08.2025: Ընդունվել է տպագրության 10.09.2025:

The article was submitted on 06.08. 2025 and accepted for publication on 10.09.2025.

Статья поступила 06.08.2025 и была принята к публикации 10.09.2025.

Ինչպես հղել՝ Գոհար Խանումյան, «Հակահայկականությունը Խորհրդային Ադրբեջանում. Բանանց գյուղի «Արծիվ» հուշարձանի ավերման պատմությունը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 2 (2025), 146-167:

How to cite: Gohar Khanumyan, “Anti-Armenianism in Soviet Azerbaijan: the Story of the Destruction of the Monument ‘Eagle’ in the Village of Banants,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 2 (2025), 146-167.

Как ссылаться: Гоар Ханумян, “Антиармянская политика в Советском Азербайджане: история уничтожения памятника «Орёл» в селе Бананц,” *Цехаспанagitakan андес* 13, no. 2 (2025), 146-167.

Ներածություն

ԽՍՀՄ տարիներին ձևավորված՝ ազգերի հանդեպ վարվող քաղաքականությունը միութենական տարբեր հանրապետություններում տարբեր կերպ էր դրսևորվում: Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում այդ քաղաքականությունն առանձին դեպքերում ստանում

էր ընդգծված հակահայկական ուղղվածություն, որը հետագայում՝ արդեն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, վերածվեց մշակութային ժառանգության վերացման ծրագրված քաղաքականության: Դրա ցայտուն վկայություններից է Ադրբեջանի Դաշքեսանի շրջանում գտնվող հայկական Բանանց գյուղում 1969 թվականին «Արծիվ» հուշարձանի ոչնչացումը: 1969 թ. հուլիսի 26-ին՝ ուշ գիշերին գյուղում, Դաշքեսանի շրջկոմի առաջին քարտուղար Հասան Սուլեյմանովի հրամանով, ոստիկանության աշխատակիցների ուղեկցությամբ բուլդոզերով քանդվում է Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված վեց հարյուր բանանցեցիների հիշատակին նվիրված «Արծիվ» հուշարձանը, որի պաշտոնական բացումը պետք է տեղի ունենար երկու օր անց՝ հունիսի 28-ին¹:

Նվիրված լինելով Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված բանանցեցի հայ զինվորների հիշատակին՝ այս հուշարձանը ներկայացված էր հայկական ազգային խորհրդանիշներով, մասնավորապես՝ արծվի կերպարով, ինչը, պաշտոնական Բաքվի գնահատմամբ, «չէր բացահայտում Բայան գյուղի խորհրդային զինվորների հիշատակի թեման»²:

Հոդվածի համար սկզբնաղբյուր է ծառայել բանանցեցի գյուտարար, հուշարձանի կառուցման նախաձեռնողներից Սերգեյ Տերյանի անձնական արխիվը, որը նա Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտին է հանձնել 2019 թվականին (նկ. 1): Նրա արխիվը բաղկացած է անձնական փաստաթղթերից (պատվոգրեր, իր գյուտերի հավաստագրման վկայականներ, տեղեկանքներ), ձեռագիր հուշագրությունից, Բանանցի «Արծիվ» հուշարձանի կառուցման և քանդման վերաբերյալ նյութերից՝ ընդհանուր մոտ 100 միավոր: Քանի որ ադրբեջանական արխիվներին հասանելություն չունենք, հոդվածում օգտագործվում է թեմային վերաբերող ադրբեջանական այն տեղեկատվությունը, որը հասանելի է Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Մասնավորապես, հայկական Բանանց գյուղում «Արծիվ» հուշարձանի

Նկ. 1. Սերգեյ Համբարձումի Տերյան

1 Հուշարձանի պաշտոնական բացման առնչությամբ հայկական աղբյուրներում տարբեր օրեր են շրջանառվում: Օրինակ՝ Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը նշում է 1969 թ. հուլիսի 28-ը (տե՛ս Լևոն Մելիք-Շահնազարյան, *Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ* (Երևան, ՀՅԹԻ, 1998), 13): Սերգեյ Տերյանը հիշատակում է սեպտեմբերի 15-ը (տե՛ս Սերգեյ Տերյան, «Ադրբեջանական վանդալիզմ», անտիպ հուշեր, ՀՅԹԻ ԳՕՖ, 2): Սեպտեմբեր ամիսն է հիշատակում նաև ադրբեջանցի պատմաբան Իլգար Նիֆթալիևը (տե՛ս *Ильгар Нифталиев*, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам в селении Баян Дашкесанского района Азербайджана,” *Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu*, Məsul redaktor F. R. Cabbarov (Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2020), 306):

2 Ильгар Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам в селении Баян Дашкесанского района Азербайджана,” 306:

կառուցման, ապա ոչնչացման պատմությանը զուգահեռ, քննարկվում է նաև հուշարձանը քանդելու ադրբեջանական տեսակետը՝ ներկայացված ադրբեջանցի պատմաբան Իլգար Նիֆտալիևի «1969 թ. ինչպես է Երևանը, շրջանցելով Բաքվին, ցանկացել տեղադրել հայ զինվորների հուշարձանն Ադրբեջանի Դաշքեսանի շրջանի Բայան գյուղում» (ռուսերեն) հոդվածում³, որում հեղինակն առաջ է քաշում վիճահարույց, երբեմն նաև՝ գիտական հիմնավորումից զուրկ թեզեր:

Սույն ուսումնասիրությունը նպատակ ունի վերականգնելու «Արծիվ» հուշարձանի պատմությունը, վերլուծելու դրա քանդման հանգամանքները՝ դիտարկելով այդ իրողությունը մշակութային ժառանգության, նաև պատմական հիշողության ոչնչացման համատեքստում:

Բանանց գյուղը. պատմական ակնարկ

Բանանց գյուղը գտնվում է ներկայիս Ադրբեջանի Դաշքեսանի շրջանում, Գյանջա (նախկինում՝ Գանձակ, Ելիզավետպոլ, Կիրովաբադ) քաղաքից հարավարևմուտք, Դաշքեսանից 7 կմ (ուղիղ գծով) հյուսիս-արևելք՝ Արթինաջուր գետի ձախ կողմում: Պատմականորեն եղել է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդման գավառի կազմում: Ծովի մակարդակից բարձր է 1000-1100 մ⁴: Գյուղը մի կողմից շրջապատված է բավական բարձր անտառապատ սարերով, մյուս կողմից՝ մերկ, մացառներով ծածկված բլրակների շարքերով⁵: *Բանանց* անվանումը ստուգաբանվում է որպես «բանանոց», այսինքն՝ «աշխատելու վայր»: Բանանցի դամբարաններից հայտնաբերված հնագիտական իրերը վկայում են, որ գյուղն արդեն մ. թ. ա. IV-III հազարամյակներում բնակեցված է եղել: Չնայած իր հնամյա պատմությանը՝ Բանանցի մասին գրավոր հիշատակումները քիչ են: Առաջին անգամ գյուղը գրավոր հիշատակվել է 1625 թ.⁶: Գյուղն ունի խիստ տաք կլիմա և փարթամ բուսականություն: Բանանցը կանոնավոր հատակագծով և բարեկարգ տներով գեղեցիկ գյուղ էր: Բանանցից 1.5 կմ հեռավորության վրա գտնվում էր Փոքր Բանանցը: Այստեղ գործվել է մեզ հասած հայկական հնագույն գորգերից մեկը՝ Եռախորան գորգը, որն այժմ պահվում է Վիեննայի արդյունաբերության և արվեստի թանգարանում⁷: Բնակիչների գլխավոր զբաղմունքը այգեգործությունն ու երկրագործությունն էին⁸: Գյուղը հայտնի էր իր «Բայան-շիրե» գինու տեսակով⁹:

3 Տե՛ս նույն տեղում, 305-312:

4 Տե՛ս Սամվել Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ* (Երևան, «Գիտություն», 2004), 138:

5 Տե՛ս Ե[րուանդ] Համամչեան, «Բանանց գիղի կուրգանները», *Ազգագրական հանդես*, հատոր Բ (Թիֆլիս, 1897), 308:

6 Տե՛ս Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ*, 138, 140:

7 Տե՛ս *Հայաստանի և հարակից շրջանների պեղանումների բառարան*, հատոր 1, կազմ.՝ Թ. Խ. Հակոբյան, Սո. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986), 593:

8 Տե՛ս Համամչեան, «Բանանց գիղի կուրգանները», 308: Բանանցում իրականացված հնագիտական պեղումների մասին մանրամասն տե՛ս նաև Անժելա Տերյան, Վալերի Գրիգորյան, *Բանանց. Գարդման Ուտիքի հնագույն բնակավայր* (Երևան, «Ոսկան Երևանցի» տպագրատուն-հրատարակչություն, 2022), 11-18:

9 Տե՛ս Ռուբեն Գրիգորյան, «Հայերի ցեղասպանության ադրբեջանական դրսևորումները. արծվաբույն Բանանց», *Գարդմանք* ամսաթերթ, թիվ 3 (11), ապրիլ, 1998, 5:

Ներկայումս Բանանցի «Ծեր ու Պահապան» Ավետարանը կամ «Վեհամոր Ավետարանը» համարվում է մեզ հասած հայերեն հնագույն ամբողջական ձեռագիրը, որը, ըստ հնագրական տվյալների, կարող է ստեղծված լինել 7-րդ դարում¹⁰: Ավետարանը 1974 թ. Բանանց գյուղի բնակչուհի Այա Գրիգորյանը փոխանցել է Հայ առաքելական եկեղեցու Ադրբեջանի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տերյանին, որը 1975 թ. հունվարի 1-ին այն նվիրել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին՝ ի հիշատակ նրա մոր՝ Սիրանուշ Պալճյանի, որի համար էլ մատյանն անվանվել է «Վեհամոր Ավետարան»: Պայմանավորված իր հնությամբ՝ հենց այս ձեռագիրն է ընտրվել որպես ՀՀ նախագահների երդմնակալության արարողության ժամանակ կիրառվող Ավետարան: «Վեհամոր Ավետարանի» վրա են երդվել ՀՀ բոլոր նախագահները:

19-րդ դարասկզբից մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը Բայան գյուղն ընդգրկված է եղել Ռուսաստանի Ելիզավետպոլի նահանգի Ելիզավետպոլի գավառի կազմում: Բանանցում գործում էր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որն առանձնանում էր իր պատերի մեջ ներդրված բազմաթիվ խաչքարերով ու տապանաքարերով¹¹: Այդ եկեղեցու հարևանությամբ 1863-1866 թթ. կառուցվել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին¹²:

Պատմական այս գյուղը մինչև վերջնական հայաթափումը¹³ 1989 թ. հուլիսը, մշտապես բնակեցված է եղել միայն հայերով¹⁴: Բռնագաղթի ենթարկված բանանցեցիները հիմնականում բնակություն հաստատեցին Հայաստանի Գեղարքունիքի և Սյունիքի մարզերում¹⁵:

Հուշարձանի ստեղծման պատմությունը. նախապատրաստական աշխատանքներ

1941-1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին Բանանց գյուղի 4500-հոգանոց բնակչությունից¹⁶ մասնակցել է զորակոչային տարիքի շուրջ 1200 հայ, այդ թվում նաև՝ կա-

10 Ավետարանը Բանանցում է պահպանվել 16-րդ դարից սկսած: Ձեռագրի գրչության ստույգ տեղն ու ժամանակը հայտնի չեն: Համաձայն պահպանված հիշատակարանների՝ 13-րդ դարում այն պահվելիս է եղել Կոտայք գավառի Հավուց թառի վանքում, 15-րդ դարում՝ Մաքենյաց վանքում, 16-րդ դարից սկսած՝ Արցախի Գարդման գավառի Մեծ Բանանց գյուղում, որտեղ այն կոչում էին «Ծեր Ավետարան» կամ «Պահապան Ավետարան» (մանրամասն տե՛ս Արտաշես Մաթևոսյան, «Վեհափառական երկու Ավետարան», *Էջմիածին* 9-10 (1994), 32-34):

11 Տե՛ս Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ*, 159:

12 Տե՛ս նույն տեղում, 171:

13 Բանանցի հայաթափման մասին տե՛ս Անուշավան Դանիելյան, «Բանանցն աչքի առաջ դառարկվեց. ականատեսի վկայություն», *Գարդմանք*, թիվ 3, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1996, 16:

14 Գյուղի բնակչության թվակազմի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ է հաղորդում 1839 թ. կազմված ցուցակը, որում ներկայացվում է Բանանցի 49 ընտանիքների անվանացանկը (տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թթ. 33-34, տե՛ս նաև Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ*, 141-146): 1908 թ. տվյալներով՝ Բանանցում ապրում էր 2070 հայ (տե՛ս *Кавказский календарь на 1910 годъ, часть I* (Тифлисъ: Либерман и Ко, 1909), 201): Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում Բանանցում 1932 թ. տվյալներով ապրում էր 3507 հայ (ընդհանուր բնակչության 99,7 %-ը) (տե՛ս *ASSÇ inzibati bölünüşü; Административное деление АССР (Бақы=Баку: Az.XTU nəşriyyatı=Издание АЗУНХУ, 1933)*, 54):

15 Տե՛ս Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ*, 146:

16 Տե՛ս Տերյան, Գրիգորյան, *Բանանց. Գարդման-Ուրիքի հնագույն բնակավայր*, 25:

նայք: Օրինակ՝ նրանց շարքերում էր առաջին հայ կին օդաչուն՝ Թագուհի Վանյանը¹⁷: Ցավոք, պատերազմ գորակոչվածների կեսը՝ 600 մարդ՝ գրեթե բոլորն էլ ազգությամբ հայ, հերոսաբար զոհվեց պատերազմի ժամանակ:

Զոհված համազյուղացիների հիշատակը հավերժացնելու համար բանանցեցի Սերգեյ Տերյանի նախաձեռնությամբ 1966 թ. սկզբներին սկսվում են հուշարձանի կառուցման նախապատրաստական աշխատանքները¹⁸: Այդ շրջանում՝ Բաքվում գործողման ընթացքում, նա հանդիպում է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Յուսուֆ Ախունդովին¹⁹, ներկայացնում նրան հուշարձանը կառուցելու իր գաղափարը: Ախունդովը, որը ևս Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից էր, հավանություն է տալիս նրա առաջարկին²⁰:

Ս. Տերյանը նշում է, որ նախապատրաստական աշխատանքներն սկսելու համար ինքը և իր համազյուղացի, Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից Փառանձեմ Ավետիքյանը²¹ հանդիպում են Դաշքեսանի շրջկոմի առաջին քարտուղար Հասան Սուլեյմանովի²² հետ և նրանից ստանում բանավոր համաձայնություն²³:

1966 թ. մայիսի 15-ին հուշարձանի կառուցման աշխատանքները նախապատրաստելու և համակարգելու համար տեղի է ունենում երևանաբնակ բանանցեցիների առաջին ժողովը²⁴, իսկ հունիսի 20-ին՝ երկրորդ ժողովը, որի ժամանակ ձևավորվում է հուշարձանի կազմկոմիտեն՝ բաղկացած 20 անձից (նախագահ՝ Սերգեյ Տերյան, առաջին տեղակալ և գանձապահ՝ Փառանձեմ Ավետիքյան): Այն իրավասու էր իրականացնելու դրամահավաք՝ նվիրատվությունների կարգով: Նվիրատվության նվազագույն չափ է սահմանվում յուրաքանչյուր անձի համար 15 ռուբլին: Գումարը հավաքվելու էր տարբեր բնակավայրերում ապրող բանանցեցիներից կազմված հանձնաժողովների միջոցով և հանձնվելու էր գանձապահ Փ. Ավետիքյանին: Նվիրատվություն կատարած յուրաքանչյուր բանանցեցու տրվելու էր անդորրագիր²⁵:

17 Թագուհի Վանյանի մասին մանրամասն տե՛ս Սերգեյ Կարապետյան, «Մեր լեռնաշխարհի նշանավոր հայդուստրերը և հայորդիները», *Գարդմանք* ամսաթերթ, թիվ 7 (15), օգոստոս, 1998, 7-8:

18 Տե՛ս Տերյան, «Ադրբեջանական վանդալիզմ», 1:

19 Վելի Յուսուֆ օղլու Ախունդով (1916-1986), խորհրդային պետական և քաղաքական գործիչ, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ակադեմիկոս, Ադրբեջանական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ (1958-1959), Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար (1959-1969):

20 Տե՛ս Տերյան, «Ադրբեջանական վանդալիզմ», 2:

21 Փառանձեմ Ավետիքյանի մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Գևորգյան, «Ուոքով մինչև Բեռլին», *Հայաստանի աշխարհագրորդի* 5 (1966), 6-7: Ի դեպ, Փառանձեմ Ավետիքյանը Ի. Նիֆթալիևի հողվածում ներկայացվում է որպես Ս. Աветикян և իբրև տղամարդ (տե՛ս Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам,” 306):

22 Հասան Սուլեյմանովը Դաշքեսանի շրջկոմի առաջին քարտուղար է նշանակվել 1962 թ.: Այդ մասին տե՛ս “Первый памятник Андранику в Азербайджане сброшен в ров,” <https://fedai.az/?p=483>, դիտվել է՝ 24.06.2025 թ.:

23 Տե՛ս Տերյան, «Ադրբեջանական վանդալիզմ», 2:

24 Տե՛ս «Արձանագրություն N 1 երևանաբնակ բանանցեցիների ավագների խորհրդի ժողովի», 15.06.1969 թ., ՀՅԺԻ ԳՕՖ, Բ-61, հհ. 3 (9):

25 Տե՛ս «Արձանագրություն N 2 երևանաբնակ բանանցեցիների ավագների խորհրդի ժողովի», 20.06.1969 թ., ՀՅԺԻ ԳՕՖ, Բ-61, հհ. 3 (9):

Սեպտեմբերի 10-ին երևանաբնակ բանանցեցիների ընդհանուր ժողովում որոշվում է այլ քաղաքներից ևս՝ Կիրովաբադից, Բաքվից, Խանլարից, Մոսկվայից, Լենինգրադից, ինչպես նաև Բանանցից նշանակել լիազորներ²⁶ և հիշյալ բնակավայրերում ապրող իրենց հայրենակիցների շրջանում լիազորների միջոցով իրականացնել դրամահավաք՝ 1966 թ. հոկտեմբերի 20-ից սկսած²⁷։ Դրամահավաքի միջոցով ընդհանուր առմամբ հավաքվում է 20 903 ռուբլի²⁸։ Ի դեպ, այս երևույթն ուներ իր պատմական նախադեպերը. համայնքային միջոցներով Բանանցում 1928 թ. բացվել էր երկհարկանի դպրոց, որի շինարարությանը մասնակցել էին (ֆինանսապես կամ ֆիզիկական աշխատանքով) անխտիր բոլոր բանանցեցիները²⁹։ Ավելի վաղ՝ 1886 թ., տանուտեր Ստեփան Հովհաննիսյանցի ջանքերով և գյուղացիների կազմակերպած դրամական նվիրատվությունների շնորհիվ (2000 ռուբլի) մեկ տարվա ընթացքում Արթինաջուր գետի վրա կառուցվել էր Բանանցի քարե կամուրջը³⁰։ Վերհիշելով հուշարձանի կառուցման պատմությունը՝ գյուղի դպրոցի երիտասարդ ուսուցիչ Ռուբեն Գրիգորյանը գրում է. «Հուշարձանի կառուցումը, հիրավի, համաբանանցյան բնույթ էր ստացել։ Բացի նրանցից, ովքեր, այսպես ասած, ի պաշտոնե աշխատում էին Դիմաց կոչվող վայրում, ամեն օր իրենց անվճար աշխատանքով վերջիններիս կամավոր օգնում էին բազմաթիվ համագյուղացիներ, ինչպես և Բանանցի Մելիք Մելիքյանի (Դեղուշկա) անվան միջնակարգ դպրոցի բարձր դասարանների աշակերտները, որոնց հետ նաև տողերիս հեղինակը՝ որպես այդ կրթօջախի կոմերիտական կազմակերպության քարտուղար։ Հայոց լեզվի և գրականության երիտասարդ ուսուցիչ էի»³¹։

Հուշարձանի կառուցման հարցը քննարկվում է նաև Բանանցի բնակիչների ընդհանուր ժողովում 1966 թ. հոկտեմբերի 23-ին (նախագահ՝ Ն. Օգանով), որին մասնակցում էին 400 բանանցեցի։ Ժողովում որոշվում է հավանություն տալ զոհված բանանցեցիների հիշատակին նվիրված հուշարձանի կառուցմանը, որի համար հատկացվում է «Դիմաց տեղ» կոչվող վայրը։ Որոշվում է նաև, որ «Ժդանով»-ի այդ կոլտնտեսության տարածքում, որտեղից հուշարձանի կառուցման համար հատկացվել էր հողակտոր, մի քանի բանանցեցու պատկանող հողակտորների դիմաց գյուղի այլ վայրերում հատկացվեն համապատասխան տարածքով տնամերձ հողամասեր³²։

26 Տե՛ս «Արձանագրություն N 3 երևանաբնակ բանանցեցիների ավագների խորհրդի ժողովի», 10.09.1969 թ., ՀՅԹԻ ԳՕՖ, Բ-61, հհ. 3 (9), 1:

27 Տե՛ս «Բանանց գյուղից Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված մարտիկների հիշատակը հավերժացնող հանձնաժողովի արձանագրություն», 02.10.1966 թ., ՀՅԹԻ ԳՕՖ, Բ-61, հհ. 3 (9), 1:

28 Տե՛ս “Краткая история разрушения памятника в селе Бананц,” ՀՅԹԻ ԳՕՖ, Բ-61, հհ. 3 (20), 4: Գրեթե նույնքան զույմար (22 000 ռուբլի) է ներկայացնում Նիֆթալիևը (տե՛ս Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам,” 306):

29 Տե՛ս Միքայել Տերյան (Mikael Teryan), «Բանանց» ֆեյսբուքյան փակ խմբի գրառում, 27 հունիսի 2025 թ., <https://www.facebook.com/groups/527700970591366/user/100006596131649>, դիտվել է՝ 04.07.2025 թ.:

30 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5901, թ. 48:

31 Ռուբեն Գրիգորյան, «Արծվի չկայացած թռիչքը», <http://www.hayzinvor.am/27110.html>, դիտվել է՝ 30.07.2025 թ.:

32 Տե՛ս «Արձանագրություն Բանանց գյուղի ընդհանուր հասարակության ժողովի», 23 հոկտեմբերի 1966 թ., ՀՅԹԻ ԳՕՖ, Բ-61, հհ. 3 (9), 1:

Հուշարձանի հեղինակները. արծվի կերպարը

«Արծիվ» հուշարձանի ճարտարապետն էր Ռաֆայել Իսրայելյանը, քանդակագործը՝ Արա Հարությունյանը (նկ. 2)³³: Նշենք, որ նրանք արդեն հանդես էին գալիս համատեղ նախագծերով. Սարդարապատի հերոսամարտին նվիրված հուշարձանի ճարտարապետն ու քանդակագործն էին (մյուս քանդակագործներն էին Սամվել Մանասյանը և Արշամ Շիրինյանը), որի բացումը տեղի ունեցավ 1968 թ. մայիսի 28-ին՝ Սարդարապատի հերոսամարտի 50-ամյակին (նկ. 3): Կարմիր տուֆից կառուցված հուշահամալիրը Հայաստանի ամենախոշոր և մասշտաբային համալիրներից է, որի շինարարությունը տևել է շուրջ հինգ տարի: Հուշահամալիրը, ինչպես Ռ. Իսրայելյանի մյուս աշխատանքները, առանձնանում է իր խորհրդաբանությամբ: Լայն կանաչապատ ճեմուղու երկայնքով դասավորված վեց մետր բարձրություն ունեցող հինգ արծիվները խորհրդանշում են վճռական ճակատամարտում հաղթանակ տարած մարտիկների քաջությունը և հայ ժողովրդի անպարտ ոգին:

Ավելի վաղ՝ 1965 թ., Ռ. Իսրայելյանի և Ա. Հարությունյանի համագործակցությամբ Երևանում³⁴ կառուցվել է Հայոց մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցին նվիրված հուշարձան: Հորինվածքը ներառում է սալապատված հարթակին տեղադրված 2.4 մ բարձրություն ունեցող բազալտե կոթողը, որի վերին կեսում հավերժության նշանով արծվի հարթաքանդակն է՝ վերածնված և հարատևող Հայաստանի խորհրդանիշը, և ցայտաղբյուրը (նկ. 4)³⁵:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում Երևանում, Ծիծեռնակաբերդի բլուրի վրա կառուցվում է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրը: Հուշարձանի մրցությանին նախագծերից էր նաև ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանի և քանդակագործ Արա Հարությունյանի՝ «Մուշ» ծածկանունով նախագիծը, որը, սակայն, հանձնաժողովի որոշմամբ, հաղթող չի ճանաչվում (նկ. 5)³⁶: Ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի էսքիզում նույնպես առանձնանում է արծվի հորինվածքով քանդակը:

Երևան քաղաքի այցեքարտը համարվող «Մայր Հայաստան» (1967) սրբատաշ սև տուֆից կառուցված հուշարձանը ևս այս տաղանդավոր արվեստագետների համագործակցությամբ է ստեղծվել (նկ. 6): Իսրայելյան-Հարությունյան ճարտարապետ-քանդակագործ համագործակցության շնորհիվ 1976 թ. ՀԽՍՀ Միսավեռ գյուղում տեղադրվեց Միսա լեռան հերոսամարտի հուշարձանը (նկ. 7): Այն նույնպես ստեղծվել է արծվի պատկերով բերդի հորինվածքով:

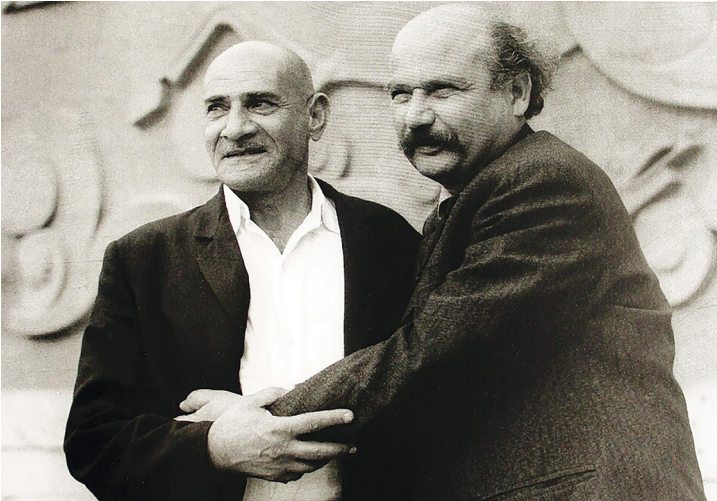
Քննարկվող հուշարձանների օրինակով կարելի է փաստել, որ արծվի մոտիվը Ռ. Իսրայելյանի ստեղծագործություններում ամենից հաճախ է հանդիպում և ար-

33 Ռաֆայել Իսրայելյանը 1961 թ. արժանացել էր ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչի, իսկ 1968 թ.՝ ՀԽՍՀ վաստակավոր ճարտարապետի կոչման, Արա Հարությունյանը 1964 թ. արժանացել էր ՀԽՍՀ վաստակավոր նկարչի կոչման:

34 Երևանի Գաջեգործների և Նուբարաշենի փողոցների հատման անկյունում:

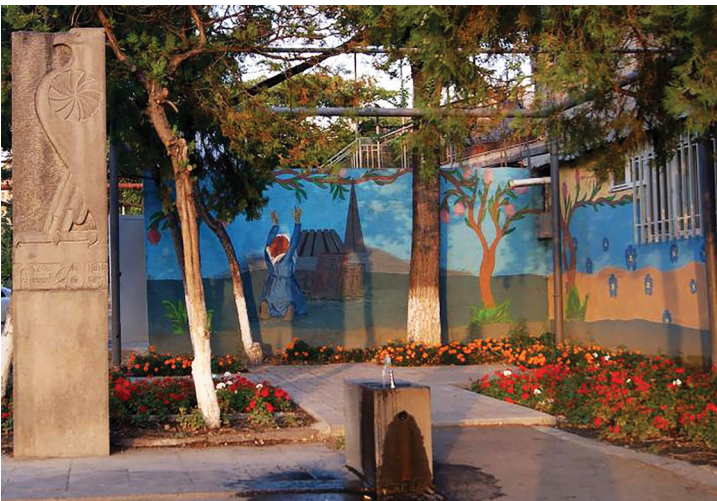
35 Տե՛ս «Հուշարձան Մեծ եղեռնի զոհերին», <https://www.visiterevan.am/places/details/433/am/>, դիտվել է՝ 21.06.2025 թ.:

36 Տե՛ս Карен Бальян, *Мемориал Езерн* (Екатеринбург: Tatlin, 2015), 25:

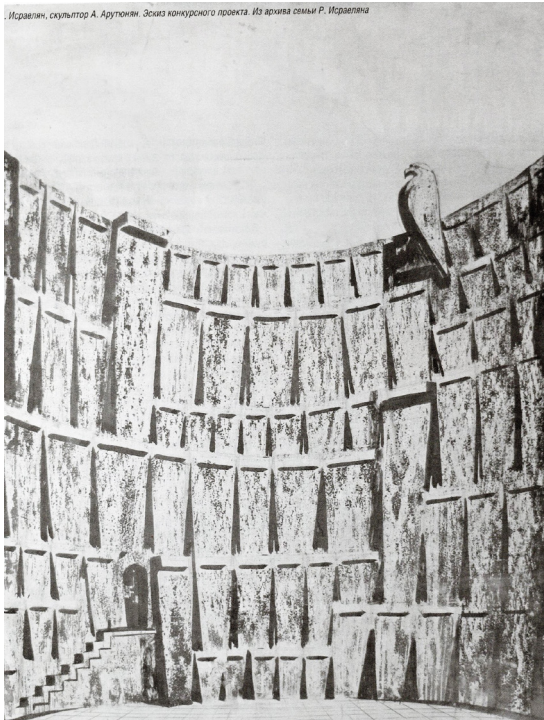

Նկ. 2. Ռաֆայել
Իսրայելյանը՝ ձախից և
Արա Հարությունյանը՝
աջից

Նկ. 3. Սարգսրապատի
հուշահամալիր.
աջ կողմում արծվի
քանդակն է

Նկ. 4. Հայոց
ցեղասպանության
50-ամյակին նվիրված
հուշարձան Երևանում

Նկ. 5. Հայոց ցեղասպանության հուշահամալիրի էսքիզ

տահայտվում է տարբեր ձևերով՝ որպես հարթաքանդակ, ինքնուրույն հուշարձան, դեկորի տարր (նկ. 8): Արծիվը համարվում էր հայկական նշանավոր Արծրունյաց նախարարական տոհմի նախնին: Հայկական ժողովրդական պատկերացումներում արծիվը մարդուն (հերոսին) մի աշխարհից (անդրաշխարհից) տեղափոխում է մյուսը³⁷: Հետևաբար անհիմն է շահարկել արծվի քանդակված կերպարը Բանանց գյուղի հուշարձանի քանդման համատեքստում՝ այն դիտարկելով իբրև «Հայաստանի խորհրդանիշ»³⁸:

Հուշարձանի շինարարությունը և ոչնչացումը

Բանանցում հուշարձանի կերտման համար հուշարձանի կառուցման կազմկոմիտեի անդամները՝ Ս. Տերյանը և Փ. Ավետիքյանը, 1968 թ. հունվարի 14-ին քանդակագործ Արա Հարությունյանի հետ ստորագրում են համաձայնագիր³⁹:

Հուշարձանի շինարարությունն ավարտվում է 1969 թ. հունիսին: Հորինվածքը ներառում էր բետոնի հիմքի վրա վեր հառնող 12-մետրանոց սյուն և պատվանդանի վրա գտնվող 3-մետրանոց, 3-տոննայանոց բազալտե արծիվ՝ զոհվածների նկարներով և

37 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Արամ Ղանալանյան, «Արծվի մոտիվը Ռաֆայել Իսրայելյանի ստեղծագործություններում», <https://risraelyan.com/arcvi-motiv/>, դիտվել է՝ 28.06.2025 թ.:

38 Տե՛ս Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам,” 308:

39 Տե՛ս «Համաձայնագիր», 14 հունվարի 1968 թ., ՀՅԹԻ ԳՕՖ, հ. 3 (10), 1-2:

Նկ. 6. «Մայր Հայաստան» հուշարձան

Նկ. 7. Մոսկվայի հերոսամարտի հուշարձան

Նկ. 8. Ռ. Իսրայելյանը
Սարդարապատի հուշահամալիրի
արձիվների քանդակների մոտ

առանձին պատերազմական դրվագներով (նկ. 9): Սյունը խորհրդանշում էր կորստի ցավից հառնող հայ ժողովրդին, որի ստորին հատվածում բարելիեֆով քանդակված էր սգացող մայրը, իսկ արձիվը՝ «արծվաբույն Բանանցից թռած և այլևս չվերադարձած պատերազմի հերոս զինվորներին»⁴⁰: Ի դեպ, հուշարձանի կառուցման համար բազալտը բերվել էր Հայաստանից: Շինարարական աշխատանքներին մեծապես մասնակցել են Բանանցի գյուղացիները:

Բանանցի հուշարձանի էսքիզի լուսանկարից ակնհայտ երևում է արծվի իսրայելյանական ձեռագիրը կոմպոզիցիայի կառուցման և սիմվոլիկայի ընտրության հարցում: Քանի որ պատերազմից չվերադարձած հերոսներն ազգությամբ հայեր էին, նրանց խորհրդանշում էր հայկական ճարտարապետության մեջ հաճախ հանդիպող արծիվը (նկ. 10):

Ռ. Իսրայելյանն արծիվը որպես զոհվածների խորհրդանիշ ընտրելը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Սգացող մայրերին մխիթարելու համար երկար մտորումներից հետո մենք կանգ առանք հետևյալ նախագծի վրա. օբելիսկ, որի վրա բարձրանում է արծվի հուշարձանային կերպարանքը, որի մեջ յուրաքանչյուր մայր, կին և որդի կարող է տեսնել իր վաղաժամ զոհված զինվորին, որը քաջաբար նետվում է կատաղի մարտի մեջ և հերոսի մահով ընկնում: Այս գաղափարին նպաստել է նաև գյուղի գեղատե-

40 Գրիգորյան, «Հայերի ցեղասպանության աղբյուրագրական դրսևորումները. արծվաբույն Բանանցը», 5:

սիլ դիրքը, որը հպարտորեն վեր է խոյանում լեռներից, ինչպես արծվի բույն, որտեղից ինչպես լեռնային արծիվներ թռան այս փոքրիկ հայկական գյուղի որդիները՝ պաշտպանելու հայրենիքը»⁴¹։ Սյան վրա գրված էին հայ պատմիչ Եղիշեի խոսքերը՝ «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն»⁴²։ Բնութագրական է, որ այս խոսքերը քանդակված են նաև Արցախյան պատերազմում զոհված հերոսների «Եռաբլուր» զինվորական պանթեոնի մուտքի կամարին։

1969 թ. հուլիսի 25-ի լույս 26-ի գիշերը, հոսանքազրկելով գյուղը, հուշարձանը բուլդոզերով գաղտնի քանդում են։ Հուլիսի 28-ին գյուղի բնակիչների՝ Մոսկվա ուղարկած բողոք-դիմումի մեջ նշվում է, որ հուլիսի 26-ի գիշերը՝ ժամը 2-ին, Դաշքեսանի շրջկոմի առաջին քարտուղարի հրամանով քանդվել է հուշարձանի «Արծիվ» քանդակը։ Նույն գրությունից տեղեկանում ենք, որ այդ օրը Հ. Սուլեյմանովն իր մոտ է կանչել Բանանց գյուղի կոլխոզի նախագահ Ս. Մկրտչյանին և կուսքարտուղար Օ. Միրզոյանին ու ստիպել նրանց ներկա գտնվել քանդակի ոչնչացման վանդալիզմի ակտին։ Քանդմանը ներկա են եղել Սուլեյմանովը, շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ջաֆարովը, շրջգործկոմի նախագահ Ա. Խոջոյանը և միլիցիայի ղեկավարն իր քարտուղարի հետ⁴³։

Հաջորդ օրը՝ առավոտյան, երբ բնակիչներն իրազեկվում են կատարվածի մասին,

41 “Председателю Комиссии по расследованию фактов разрушения памятников воинам, павшим в Великой Отечественной войне,” ՀՅԹԻ ԳՕՖ, Բ-61, հ. 3 (18), 1:

42 Գրիգորյան, «Հայերի ցեղասպանության աղբյուրական դրսևորումները. արժևորույն Բանանցը», 5:

43 Տե՛ս “Заявление-жалоба,” 28 июля, 1969, ՀՅԹԻ ԳՕՖ, Բ 61, հ. 3 (17), 1: Բանանցի գյուղացիներն իրենց դիմում-բողոքն ուղարկել են նաև ԽՍՀՄ ԿԿ օրգան «Правда» թերթի խմբագրությանը։ Այս մասին տե՛ս նաև Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам,” 308:

Նկ. 9. «Արծիվ» հուշարձանի էսքիզը

Նկ. 10. Էսքիզ, Արա Հարությունյան

Դաշքեսանի ղեկավարության իրականացրած գործողություններից դժգոհ՝ որպես բողոքի նշան նրանք ցույց են կազմակերպում, ապա՝ գործադուլ անում: Ականատես Ռ. Դարբինյանը հիշում է այդ օրվա մանրամասները. «Հուլարձանից միայն սյունն էր կանգուն, իսկ արծիվը չկար: Պատվանդանի մոտ թափված էին քանդակի ջարդված բեկորները» (նկ. 11, 12):⁴⁴: Այդ ընթացքում գյուղի բնակիչներից չորս թռչակառու կին՝ որպես պատվիրակ, գնում են կատարվածի մասին պարզաբանումներ ստանալու անձամբ Հ. Սուլեյմանովից: Վերջինս, կանանց վրա բղավելով, ասել է. «.... *հրամանը տրված է վերևից, իսկ արծիվը Հայաստանի խորհրդանիշն է, նրա վրա հավերժության նշանը՝ Դաշնակցության կուսակցության նշանը* [ընդգծումը մերն է – Գ. Խ.]»⁴⁵:

Հուլարձանի կազմկոմիտեն բողոքի բազմաթիվ հեռագրեր է հղում Մոսկվա և Բաքու⁴⁶: Հուլարձանի ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանը և քանդակագործ Ա. Հարությունյանը, ստեղծված իրավիճակից վրդովված, հուլարձանի ոչնչացման փաստերի հետաքննության հանձնաժողովի նախագահին ուղղված գրության մեջ նշում են. «Բայց այստեղ տեղի է ունեցել անհավանական, անընդունելի, աղաղակող անօրինություն: Շրջանի ղեկավարությունն իր անգիտության, անբարյացակամության, թյուրըմբռնման կամ հուլարձանի խորհրդանիշը հասկանալու չկամության պատճառով, սխալ մեկնաբանելով դրանում ներկայացած գաղափարը, գիշերով դավաճանաբար, գողի պես, օպերատիվ կերպով ոչնչացնում է հուլարձանը, արծվի քանդակը կտոր-կտոր է անում՝ դրանով իսկ պղծելով գյուղի աշխատավորների հույզերը և զոհվածների հիշատակը»⁴⁷: Ըստ էության, ճարտարապետն ու քանդակագործն այս դիմում-բողոքում արձանագրում են Ադրբեջանի պետական ղեկավարության կամայականությունն ու որոշման անօրինականությունը:

Հուլարձանի ճակատագիրը, ըստ Ի. Նիֆթալիևի, վերջնականապես որոշվեց 1969 թ. օգոստոսի 12-ին, երբ Ադրբեջանական ՍՍՀ կոմկուսի կենտկոմի՝ գյուղ այցելած ներկայացուցիչների՝ Ա. Ամիրովի և Թ. Բագիրովի տեղեկանքի հիման վրա Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Հեյդար Ալիևը մակագրեց. «Քննարկման ներկայացնել Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի բյուրոյին»⁴⁸: Հինգ կետից բաղկացած որոշման համաձայն՝ խիստ նկատողություն էր տրվում Դաշքեսանի շրջանային կուսակցական կոմիտեի առաջին քարտուղար Գ. Սուլեյմանովին և Դաշքեսանի շրջանային գործադիր կոմիտեի նախագահ Ա. Խոջալանին՝ գրանցման քարտում գրառում կատարելով քաղաքական անհասունության և շրջանի ղեկավարների կոպիտ սխալներ թույլ տալու մասին: Նրանց նաև հանձնարարվում է շրջանի բնակիչների հետ քաղաքական և բացատրական աշխատանքներ

44 Գրիգորյան, «Արծվի չկայացած թռիչքը»:

45 Գրիգորյան, «Հայերի ցեղասպանության ադրբեջանական դրսևորումները. արծվաբույն Բանանցը», 6: Այս մասին տե՛ս նաև Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам,” 308:

46 Տե՛ս Տերյան, «Ադրբեջանական վանդալիզմ», 5:

47 “Председателю Комиссии по расследованию фактов разрушения памятников воинам, павшим в Великой Отечественной войне,” 1.

48 Նույն տեղում, 1-2:

Նկ. 11. Որդեկորույս մայրերը՝ քանդված հուշարձանի ավերակների մոտ

Նկ. 12. Հուշարձանի ավերակները

տանել քանդակը նորով փոխարինելու անհրաժեշտության վերաբերյալ, որի կառուցման ծախսերը հոգալու էր պետությունը: Ադրբեջանի նկարիչների միությանը, համաձայնեցված Դաշքեսանի շրջանի ղեկավարության հետ, հանձնարարվում է Բանանց գյուղում պատրաստել և տեղադրել մի քանդակ, որը նվիրված կլիներ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին զոհված զինվորների հիշատակին⁴⁹:

Հետագայում հուշարձանի մոտ կառուցվեց թանգարան, որտեղ տեղադրվեցին զոհվածների լուսանկարները: Արծվի փոխարեն պատվանդանին դրվեցին խոնարհված դրոշներ, իսկ այան մեջտեղում՝ զինվորի սաղավարտ⁵⁰: Նոր հուշարձանը տեղադրվեց առանց հաշվի առնելու բանանցեցիների առաջարկությունները, անգամ շրջանցվեցին զոհերի հարազատների ցանկությունները:

Ադրբեջանական թեզերն ու գեղծարարությունը

Ըստ ադրբեջանական տեսակետի՝ Գ. Սուլեյմանովը և Դաշքեսանի շրջկոմի նախագահ Ա. Խոջայանը տեղյակ չեն եղել հուշարձանի շինարարական աշխատանքներից, չեն ստացել կառուցվող հուշարձանի էսքիզը կամ մակետը⁵¹: Կառուցման թույլտվության համար ադրբեջանցի պատմաբան Իլգար Նիֆթալիևը հղում է անում ԽՄԿԿ ԿԿ-ի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1966 թ. հուլիսի 24-ի որոշմանը, որը վերաբերում էր միութենական և հանրապետական նշանակության քանդակների, հուշարձանների կառուցմանը: Ըստ այդ որոշման՝ կարևորվում էր հուշարձանների գեղարվեստագաղափարական արժեքը, որին համապատասխան միութենական հանրապետությունների բյուջեից հատկացվում էին միջոցներ (կետ 2): Սակայն հարկ է նշել, որ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ն ֆինանսական միջոցներ չի հատկացրել այս հուշարձանի շինարարության համար: Պահպանվում են հուշարձանի կառուցման համար ստեղծված ֆոնդից կատարված ծախսերի անդորրագրերը, հաշվետվությունները և ստացականները⁵²:

Ադրբեջանցի պատմաբանը նշում է նաև, որ հուշարձանի կառուցման ընթացքում ԽՍՀՄ մշակույթի նախարարության «բոլոր պահանջները կոպտորեն խախտվել են»: Սակայն հեղինակը չի նշում, թե կոնկրետ ինչ չափորոշիչներ կամ պահանջներ են խախտվել⁵³: Հուշարձանի շուրջ բարձրացած հակասությունների հետևախորքին Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Մամեդ Իսկենդերովի հարցին, թե ում հետ է համաձայնեցրել Սուլեյմանովը, երբ տվել է հուշարձանը քանդելու թույլտվությունը, վերջինս պատասխանել է, թե որևէ մեկի հետ չի համաձայնեցրել: Մինչ այդ

49 Տե՛ս Ուֆտալիև, “1969 թ. Կակ Երևան և ընթաց Բակու խո՞ւել ստանովիթ քամյանսկիմ թուանամ,” 308:

50 Տե՛ս Գրիգորյան, «Հայերի ցեղասպանության ադրբեջանական դրսևորումները. արծվաբույն Բանանցը», 5:

51 Տե՛ս Ուֆտալիև, “1969 թ. Կակ Երևան և ընթաց Բակու խո՞ւել ստանովիթ քամյանսկիմ թուանամ,” 307:

52 Տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՕՖ, Բ-61, հ. 4 (6):

53 Տե՛ս Ուֆտալիև, “1969 թ. Կակ Երևան և ընթաց Բակու խո՞ւել ստանովիթ քամյանսկիմ թուանամ,” 306:

Հեյդար Ալիևին ներկայացրած համառոտ զեկույցում Իսկենդերովը նույնպես գրել է, որ այդ որոշումը Սուլեյմանովն իրագործել է միանձնյա⁵⁴։ Այս կապակցությամբ Նիֆթալիևը կասկած է հայտնում, որ Սուլեյմանովը, ով հուշարձանի կոմպոզիցիային ծանոթ է եղել կառուցման սկզբից, շինարարական աշխատանքների համար հատկացրել է տեխնիկա և վերամբարձ կռունկ՝ արծվի քանդակը տեղադրելու համար, դժվար թե միանձնյա նման որոշում կայացներ⁵⁵։

Բացի այդ՝ ադրբեջանցի հետազոտողը նշում է, որ, Ադրբեջանի նկարիչների միության նախագահ Օ. Էլդարովի և Ազպետնախագիծ («Азотпроект») ինստիտուտի գլխավոր ճարտարագետ Օ. Իսաևի տված եզրակացության⁵⁶ համաձայն, «... նստած արծվի արխայիկ քանդակը չի բացահայտում Բայան [Բանանց – Գ. Խ.] գյուղի խորհրդային հերոսների հիշատակը, հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ զոհվածներինը։ Ճարտարապետական լուծումներով մեծապես համընկնելով 1968 թ. Երևանում Սարդարապատի ճակատամարտի 50-ամյակին նվիրված հուշարձանի տարրերին՝ այն ավելի է հեռավացում Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին խորհրդային մարդկանց սխրանքի և զոհողության պատկերը»⁵⁷։ Այսինքն, այս եզրակացության տրամաբանությամբ, միութենական մեկ այլ հանրապետությունում՝ Հայկական ՍՍՀ-ում, Սարդարապատի հուշահամալիրի կառուցումը ևս խնդրահարույց էր։ Տեղին է հիշել, որ հետագայում՝ 1982 թ., Հեյդար Ալիևն այցելել է Սարդարապատի հուշահամալիր (նկ. 13)։

Հատկանշական է, որ Սուլեյմանովն այդ որոշումը կայացրել է նորանշանակ Հ. Ալիևի հետ Բաքվում ունեցած հանդիպումից անմիջապես հետո։ Նիֆթալիևը պնդում է, որ Հ. Ալիևը, նախկինում լինելով Ադրբեջանի ՊԱԿ-ի նախագահը, ունեցել է փաստեր, որ Բանանց գյուղում կառուցվող հուշարձանը պարունակում է նույն տարրերը, ինչ Սարդարապատի հուշահամալիրը, այն է՝ արծվի քանդակը, ինչը հետևանք է «հայ ազգայնականների սադրանքների»⁵⁸։ Նման վարկածի համար հիմք է ծառայել նաև քանդակի վրա առկա հավերժության նշանը։ Քանդակի կառուցումը, ըստ ադրբեջանական թեզի, Ալիևը համարել է Հայաստանի կողմից միջամտություն Ադրբեջանի ներքին գործերին⁵⁹։

Այն, որ արծվի քանդակը քանդելու հրահանգը տվել է անձամբ Հեյդար Ալիևը, հիմնավորվում է նաև Սերգեյ Տերյանի վկայությամբ։ Նա Փ. Ավետիքյանի հետ Անտոն Քոչինյանի միջնորդությամբ 1969 թ. աշնանը մեկնել է Բաքու և հանդիպել Հեյդար Ալիևի հետ։ Վերջինս հայկական կողմին մեղադրել է «ազգայնականության և

54 Տե՛ս նույն տեղում, 309։ Այն, որ հուշարձանը քանդելու որոշումը Սուլեյմանովը կայացրել է միանձնյա, նշվում է ադրբեջանական այլ աղբյուրում ևս (տե՛ս «Первый памятник Андранику в Азербайджане сброшен в ров»)։

55 Տե՛ս Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам,” 310։

56 Ի. Նիֆթալիևը եզրակացությունն ուղղակի մեջբերմամբ չի ներկայացնում։

57 Нифталиев, “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам,” 307։

58 Նույն տեղում, 310։

59 Տե՛ս նույն տեղում։

Նկ. 13. Չախից աջ՝ Էդուարդ Շևարդնաձեն, Կարեն Դեմիրճյանը և Հեյդար Ալիևը
Սարդարապատի հուշահամալիրում, 1981/1982 թ.

Անդրանիկին՝ Սովետական Միության թշնամուն հերոսացնելու մեջ։ Նա պնդում է, որ եթե անգամ քանդակը նորից տեղադրվի, ապա հնարավոր է մի ադրբեջանցի այն պայթեցնի, ինչը կհանգեցնի միջերևիկ բախման, ինչն իրեն ձեռնտու չէ»⁶⁰։ Հարկ ենք համարում նշել, որ հուշարձանի կառուցման առնչությամբ որևէ փաստաթղթում չի հիշատակվում Զորավար Անդրանիկի անունը, և այս թեզը նույնպես անհիմն շահարկվում է ադրբեջանցիների կողմից։ Մյուս կողմից՝ «Արծիվ» հուշարձանի վրա չի եղել Հայաստանի առաջին հանրապետության զինանշանից որևէ ատրիբուտ։ Սուլեյմանովն ասելոսներին, շրջակա գյուղերի ադրբեջանցիների պատմություններից⁶¹ եզրակացություններ է արել և դրանցով հիմնավորել հուշարձանը քանդելու որոշումը։

Բաքվի խորհրդային իշխանությունների իրականացրած այս գործողության նպատակը, ըստ Ս. Տեյյանի, հազարամյա հայաբնակ գյուղի հայաթափումն էր⁶²։ Գյուղի

60 Սերգեյ Տեյյան, «Իմ անցած ուղին. հուշեր», 95-97։

61 Ադրբեջանական վարկածներից մեկի համաձայն՝ հունիսի 26-ի երեկոյան Հ. Սուլեյմանովի տուն է գնացել մի ադրբեջանցի հուզված տարեց կին և ասել, որ հուշարձանը նվիրված է հայերի հերոս Անդրանիկին, որից հետո Սուլեյմանովը, վազքով դուրս թռչելով տնից, բուլդոզեր է գտել ու քանդել արձանը (տե՛ս «Первый памятник Андранику в Азербайджане сброшен в ров»)։

62 Տե՛ս Տեյյան, «Իմ անցած ուղին. հուշեր», 95-97։

այլ բնակիչների վկայությամբ ևս՝ հուշարձանի ավերումից հետո սկսվեց տեղի հայության արտագաղթը: 1989 թ. հուլիսի 27-ին ծննդավայր Բանանցը լքեց վերջին հայը Հեյդար Ալիևի որդեգրած հայատյաց քաղաքականության հետևանքով: 1980-ական թթ. վերջին – 1990-ական թթ. սկզբին հայաթափվեցին ողջ Հյուսիսային Արցախը և Նախիջևանը նույն հալածանքների ու քաղաքականության հետևանքով:

Այժմ էլ Ադրբեջանի Հանրապետությունը՝ հանձին այդ երկրի քաղաքական դեկավարության, վարում է հետևողական հակահայկական քաղաքականություն, որի առանցքային ուղղություններից է իր տարածքում գտնվող հայկական մշակութային ժառանգության համակարգված վերացումը, ինչի հետևանքով ոչնչացվում կամ ինքնության վերափոխման են ենթարկվում՝ «ալքանացվում» են հայկական բազմադարյան եկեղեցիները, խաչքարերը և գերեզմանոցները, և դեռ ավելին՝ հողին են հավասարեցվում խորհրդային ժամանակաշրջանում կառուցված հուշարձանները⁶³, նվիրված Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված հայ զինվորներին: Այդ դեպքերը դարձան համընդհանուր հատկապես Արցախի բռնի հայաթափումից՝ 2023 թ. սեպտեմբերից ի վեր: Սակայն հարկ է նշել, որ այդ քաղաքականությունը խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած հակահայկական քաղաքականության ավելի ագրեսիվ շարունակությունն է: Բանանց գյուղում «Արծիվ» հուշարձանի ոչնչացումն այդ քաղաքականության հետևանքներից է:

63 Օրինակ՝ Կիրովաբադում (այժմ՝ Գյանջա), 1988 թ. արդրբեջանցիների կողմից հայերի ջարդերի ժամանակ ոչնչացվել է Սովետական Միության կրկնակի հերոս, մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի բրոնզե կիսանդրին, իսկ Շուշիում՝ Սովետական Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի արձանը: Այդ մասին տե՛ս՝ Է. Փ. Кринко, “Советское прошлое в мемориальной культуре Азербайджана: от отрицания к использованию,” *Новое прошлое / The New Past* 3 (2023): 173–187, DOI 10.18522/2500-3224-2023-3-173-187.

ANTI-ARMENIANISM IN SOVIET AZERBAIJAN:
THE STORY OF THE DESTRUCTION OF THE MONUMENT “EAGLE”
IN THE VILLAGE OF BANANTS

Gohar Khanumyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

This study examines the destruction of the “Eagle” monument in the Armenian-populated village of Banants in Soviet Azerbaijan as a revealing case of state-driven anti-Armenian policy during the Soviet period. Erected in memory of 600 Armenian villagers who were killed in Great Patriotic war/World War II, the monument was designed by renowned Armenian architect Rafael Israelyan and sculptor Ara Harutyunyan. Despite being a community-funded initiative, the monument was secretly demolished in July 1969 under the directive of Azerbaijani officials, reportedly influenced by newly appointed First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan Heydar Aliyev.

Drawing on archival materials from Sergey Teryan's personal archive, the article argues that the demolition was not an isolated incident but part of a broader policy of cultural erasure targeting Armenian heritage. It analyzes both Armenian and Azerbaijani narratives surrounding the event, situating it within the larger context of Soviet nationalities policy and the long-standing erasure of Armenian presence in Azerbaijan.

Key words: Banants, the monument ‘Artsiv,’ monument destruction, anti-Armenian policy, Soviet Azerbaijan, cultural erasure, Heydar Aliyev.

АНТИАРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА В СОВЕТСКОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ:
ИСТОРИЯ УНИЧТОЖЕНИЯ ПАМЯТНИКА “ОРЁЛ” В СЕЛЕ БАНАНЦ

Гоар Ханумян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается уничтожение памятника “Орёл” в армянском селе Бананц в Советском Азербайджане как показательный случай государственной антиармянской политики в советский период. Памятник, воздвигнутый в память о 600 армянских жителях деревни, погибших в Великой Отечественной/Второй мировой войне, был создан известным армянским архитектором Рафаэлем Израеляном и скульптором Ара Арутюняном. Несмотря на то, что проект был реализован на средства местного сообщества, памятник был тайно снесён в июле 1969 года по указанию азербайджанских властей, предположительно, по инициативе новоназначенного первого секретаря ЦК Компартии Азербайджана Гейдара Алиева.

Опираясь на материалы из личного архива Сергея Теряна, в статье утверждается, что снос памятника не был единичным случаем, а являлся частью более широкой политики уничтожения армянского культурного наследия. Анализируются как армянские, так и азербайджанские нарративы, связанные с этим событием, в более широком контексте национальной политики Советского Союза и давнего процесса политики стирания армянского присутствия в Азербайджане.

Ключевые слова: Бананц, памятник “Орёл,” уничтожение памятников, антиармянская политика, Советский Азербайджан, Гейдар Алиев.

REFERENCES

«Արձանագրություն N1 երևանաբնակ բնանցեցիների ավագների խորհրդի ժողովի» 15.06.1966 թ. [Protocol No. 1 of the Meeting of the Council of Elders of the Banants Residents Living in Yerevan]. 15.06.1966, AGMI collection;

«Արձանագրություն N2 երևանաբնակ բնանցեցիների ավագների խորհրդի ժողովի» [Protocol No. 2 of the Meeting of the Council of Elders of the Banants Residents Living in Yerevan]. 20.06.1966, AGMI collection;

«Արձանագրություն N3 երևանաբնակ բնանցեցիների ավագների խորհրդի ժողովի» [Protocol No. 3 of the Meeting of the Council of Elders of the Banants Residents Living in Yerevan]. 10.09.1966, AGMI collection;

«Արձանագրություն Բանանց գյուղի ընդհանուր հասարակության ժողովի» [Protocol of the General Community Assembly of Banants Village, October 23, 1966], AGMI collection;

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան [Dictionary of Toponymy of Armenia and Adjacent Regions, vol I] (compiled by Hakobyan, Tadik, Melik-Bakhshyan, Stepan, Barseghyan Hovhannes). Yerevan, 1986;

«Հուշարձան Մեծ եղեռնի զոհերին» [Monument to the Victims of the Armenian Genocide] <https://www.visiterevan.am/places/details/433/am/>;

“Заявление-жалоба,” 28 июля, 1969 [“Statement-Complaint”, July 28, 1969];

Кавказский календарь на 1910 годъ, изданъ по распоряженію наместника Его Императорскаго Величества на Кавказе канцеляріей наместника, под редакціей вице-директора канцеляріи В. В. Стратонова, часть I [Kavkazskii' kalendar' na 1910 god]. Tiflis, 1909;

“Краткая история разрушения памятника в селе Бананц” [A Brief History of the Destruction of the Monument in the Village of Banants], AGMI collection;

“Первый памятник Андранику в Азербайджане сброшен в ров” [The First Monument to Andranik in Azerbaijan has been Thrown Into a Ditch], <https://fedai.az/?p=483>;

“Председателю Комиссии по расследованию фактов разрушения памятников воинам павшим в Великой Отечественной войне” [To the Chairman of the Commission for the Investigation of the Facts of Destruction of Monuments to Soldiers Fallen in the Great Patriotic War], AGMI collection;

ASŞÇ inzibati bolynşy; Административное деление АССР [Administrative Division of the A.S.S.R. (Azerbaijan Soviet Socialist Republic)]. Baku, 1933;

Balyan, Karen. *Мемориал Егерн* [Memorial Egern], Ekaterinburg: Tatlin, 2015;

Danielyan, Anushavan. «Բանանցն աչքիս առաջ դատարկվեց. ականատեսի վկայություն» [Banants Emptied Before My Eyes: an Eyewitness Testimony], *Gardmanq monthly*, No 3, November-December, 1996, 16;

Gevorgyan, L. «Ուրքով մինչև Բեռլին» [On Foot to Berlin]. *Hayastani ashkhatavoruhi* 5 (1966), 6-7;

Ghanalanyan, Aram. «Արծվի մոտիվը Ռաֆայել Իսրայելյանի ստեղծագործություններում» [The Eagle Motif in the Works of Rafael Israyelyan"] <https://risraelyan.com/arcv-motiv/>;

Grigoryan, Ruben, «Արծվի չկայացած թռիչքը», [The Eagle's Failed Flight]. <http://www.hayzinvor.am/27110.html>;

Grigoryan, Ruben. «Հայերի ցեղասպանության աղբրեջանական դրսևորումները. արծվարույն Բանանց», [Azerbaijani Manifestations of the Armenian Genocide: the Eagle's Nest Banants"]. *Gardmanq monthly*, No 3 (11), April, 1998, 5-6;

Hamamchean Y[eruan] «Բանանց գիղի կուրգանները» [The Burial Mounds of the Village of Banants]. *Azghagrakan handes* II (1897), 308-315;

Karapetyan, Samvel. *Հյուսիսային Արցախ* [Northern Artsakh]. Yerevan, 2004;

Karapetyan, Sergey. «Մեր լեռնաշխարհի նշանավոր հայդուստրերը և հայորդիները», [The Renowned Daughters and Sons of Our Mountainous Homeland"]. *Gardmanq monthly* 7(15), August, 1998, 5-6;

Matevosyan, Artashes. «Վեհափառական երկու Ավետարան» [Two Holy Gospels of the Catholicos] *Etchmiadzin* 9-10 (1994), 32-34;

Meliq-Shahnazaryan, Levon. *Աղբրեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ* [Azerbaijani War Crimes Against the Civilian Population of the Nagorno-Karabakh Republic]. Yerevan: AGMI, 1998;

Teryan, Mikael. «Banants» Facebook closed group post, June 27, 2025;

Niftaliev, Ilgar. “1969 г. Как Ереван в обход Баку хотел установить памятник армянским воинам в селении Баян Дашкесанского района Азербайджана” [How Yerevan in 1969, Bypassing Baku, Wanted to Erect a Monument to Armenian Soldiers in the Village of Bayan in the Dashkesan region of Azerbaijan]. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu, Məsul redaktor F. R. Cabbarov. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2020;

Teryan, Anzhela; Grigoryan, Valeri. *Բանանց. Գարդման Ուտիքի հնագույն բնակավայր* [Banants: Ancient Settlement of Gardaman-Utiq]. Yerevan, 2022;

Teryan, Mikael. «Banants» Facebook closed group post, June 27, 2025; <https://www.facebook.com/groups/527700970591366/user/100006596131649>

Teryan, Sergey. «Աղբրեջանական վանդալիզմ», անտիպ հուշեր [“Azerbaijani vandalism”. unpublished memoirs].

Հեղինակի մասին
About the author
Об авторе

Գոհար Խանումյան, պատմաբան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գլխավոր ֆոնդապահ, Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտը՝ որբահավաք աշխատանքներն Օսմանյան կայսրությունում, հայկական և օտարերկրյա նպաստամատույց կազմակերպություններ, Սողոմոն Թեհլիրյան, Նեմեսիս գործողություն:

Էլ. փոստի հասցե՝ khanumyan.gohar@genocide-museum.am

Gohar Khanumyan, Historian, chief-registrar at the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Junior researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies.

Research fields: Orphan collecting efforts in the Ottoman Empire, Armenian and foreign relief organizations, Soghomon Tehlirian, Operation Nemesis.

E-mail: khanumyan.gohar@genocide-museum.am

Гоар Ханумян, историк, главный хранитель музейных фондов Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” младший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян.

Область исследований: спасение сирот в Османской империи, армянские и зарубежные благотворительные организации, Согомон Тейлирян, операция “Немезис.”

Эл. почта: khanumyan.gohar@genocide-museum.am